

Володимир ПИЛИПЕНКО (*Kiїв*)

**Проблема оборони південно-східного кордону
на сеймах Речі Посполитої
першої чверті XVII ст.**

Однією з найважливіших зовнішньо-політичних проблем українських земель у складі Речі Посполитої була оборона південно-східного кордону від татарської агресії. Постійні напади татар на східні воєводства Речі Посполитої завдавали країні великих збитків: людей тисячами забирали у полон, спалювали міста і села. Все це гальмувало нормальний демографічний, економічний та суспільний розвиток українських земель. Однією з форм опору населення українського прикордоння нищівним рейдам кочівників стало неконтрольоване зростання козацтва як недержавних збройних сил. Шляхта ж українських воєвод шукала захисту у короля та гетьмана. Тому це питання як одне з найгостріших часто і ретельно обговорювалось на вальних сеймах і повітових сеймиках.

Історіографія польсько-турецького протистояння XVI – першої половини XVII ст. багата. Цією проблемою займались як польські, так і українські історики, але більшість з них зосередили свою увагу на дипломатичних відносинах двох держав, або ж на війнах між ними і значно менше приділяли уваги суспільній думці і, зокрема, військово-політичним проектам оборони південно-східного кордону Речі Посполитої. З-поміж багатьох планів оборони найбільшою популярністю у дослідників користувались проекти другої половини XVI століття: військової реформи Стефана Баторія, козацького лицарського князівства Семєрія Наливайка, адміністративних реформ київського єпископа

Йосифа Верещинського, Петра Грабовського та інші. Їх досліджували Б. Барановський, М. Грушевський, О. Гурка, С. Леп'явко, І. Охмянський, Фр. Равіта-Гавронський, П. Сас, А. Стороженко.

Значно менше відомі проекти першої половини XVII століття (за винятком планів антитурецької війни короля Владислава IV, які докладно проаналізував В. Чермак¹ та ін.), їх частково аналізували дослідники, що займалися роботою сеймів відповідного періоду (Я. Жонца, Я. Белінський, Ст. Охманн, А. Пежак, Я. Середика та інші). Польські біографи гетьманів Станіслава Жулкевського та Станіслава Конєцпольського (А. Прохаска² та Л. Подгородецький³) у своїх працях зробили частковий аналіз діяльності гетьманів, направленої на захист південно-східного кордону та стабілізацію ситуації на ньому, але виключно у контексті загальної військово-політичної діяльності останніх.

Предметом цієї розвідки є огляд обговорення проблеми оборони південно-східного кордону Речі Посполитої на сеймах першої чверті XVII ст.

Польська Корона та Велике Князівство Литовське зіткнулися з агресією з півдня ще в XIII ст. Генуезькі купці, що жили у Криму налагодили систему работоргівлі, а основними поставниками живого товару були татари. Після того, як Кримське ханство стало васалом Османської імперії, а генуезці залишили півострів, татари зайняли їх місце. Кількість нападів збільшилась⁴. У кінці XVI ст. польські урядники дозволяли собі нехтувати проблемою турецько-татарської агресії, але не тому, що напади припинились, чи Корона змогла організувати надійну систему оборони власних земель, просто її розв'язання польська влада переклала на плечі місцевої влади магнатів та населення прикордоння.

Після того як Річ Посполита пережила потрясіння перших козацьких повстань кінця XVI ст., польські урядники почали приділяти більше уваги обороні південно-східного кордону. Так на сеймі 1597 року для покращення стану оборони держави пропонувалось здійснити ряд заходів. Королю пропонували для покращення обороноздатності збудувати п'ять нових фортець, або ж відремонтувати старі. Сенатори і шляхта розуміли, що кварта-

ного війська не вистачить для забезпечення кордону, тому пропонували створити список всіх, кого зарахують до війська з королівщин. Для збільшення чисельності війська по закінченню помірної реформи планувалось записати до війська одну людину із 20 помір земель. На новобілітовану шляхту, в залежності від заможності, лягав обов'язок протягом 10 років надавати людей до війська⁵. Введення обов'язку, щоб кожне село виставляло одного озброєного воїна мало б дати 100 тис. війська. Великі міста мали б самі утримувати власні збройні сили. Щоб отримати на це фінанси хотіли оподаткувати духовництво, держателів королівщин, євреїв. Основний тягар за планом шляхетських послів лягав на короля. Шляхта як завжди не бажала витратити власні гроші на захист країни.

На сеймі обговорювалась можливість перемістити жовнірів до прикордонних воєводств, щоб військо могло швидко зреагувати на атаку і здійснити контрзаходи. Але це створювало ряд проблем: хто мав платити їм, центральна казна чи воєводства, кому б підпорядковувались жовніри розквартировані у воєводствах: гетьману чи воєводі? На раді сенаторів звучала думка, що сильна армія на кордоні – запорука поваги з боку Османської імперії. Окрім того, добре контрольований кордон допоможе захиститись від татар і контролювати козаків⁶.

Спеціально на сейм до Варшави прибуло посольство кримського хана. Ханський посол виступав 2 березня, попередньо мавши таємну нараду із королем, на якій посол просив короля допомогти у внутрішній політичній боротьбі у ханаті. Від сейму кримські послі вимагали: ліквідувати козацтво, виплатити упоминки та вислати посольство для укладення миру. Їм відповідав канцлер Ян Заморський. Він наголосив, що знищити козаків неможливо, бо вони не мають постійного місця проживання, а збитків вони завдають не лише татарам, а й королівським підданним, тому хан може сам карати козаків, яких спіймає у власних володіннях⁷.

То ж у козацькому питанні сейм задовольняв status quo, адже і сенатори, і шляхта розуміли користь від козаків у обороні південно-східного кордону Речі Посполитої та від участі козаків у

війнах, що проводить Польща, а татарські послы отримали звичну відповідь польських дипломатів у козацькому питанні.

Загалом, сейм 1597 року не прийняв жодних рішень, що допомогли б покращити ситуацію на південно-східному кордоні. Шляхта хотіла, щоб за все платив король та вищий клір, ухвалених податків було замало для організації надійного війська, а посполите рушення, про яке багато говорили послы та сенатори, давно вже втратило свої бойові якості.

З початком інтервенції до Московського царства польських урядників займали питання успіху в війні на сході. Незважаючи на те, що питання безпеки південно-східного кордону відійшли на другий план, гетьман Станіслав Жулкевський своїми універсалами постійно закликав шляхту всієї держави, і особливо українських воєводств, допомагати квартцянському війську у боротьбі з татарами⁸. Після придушення рокошу 1606–1609 років однією із основних проблем політичного життя держави залишалась політична реформа, якою її бачила шляхта.

Зрозуміло, що при відносному спокої на південно-східному кордоні і відсутності великих проблем пов'язаних із козацтвом після повстання під проводом С. Наливайка питання оборони кордону не було центральним на сеймах. В інструкціях на сеймики король Жигмунд III нагадував шляхті про неврегульованість стосунків із Кримським ханством⁹, але ці потуги короля не отримали відповідної підтримки шляхти. Найбільше питаннями південно-східного кордону переймалися прикордонні українські воєводства. Саме вони з року в рік пропонували якнайшвидше вислати посольства до султана і хана та укласти з ними новий мирний договір¹⁰. Загалом, сейм 1611 року більше переймався тим, що намагався обмежити владу короля, ніж вирішував нагальні проблеми держави.

Два сейми 1613 року вирішували питання жовнірської конфедерації обороною південно-східного кордону майже не займалися. Незважаючи на заклик короля у передсеймових листах до шляхти зайнятися забезпеченням кордону, зокрема південного, польська шляхта у інструкціях своїм послам на сейм не приділила цьому питанню належної уваги. Так, шляхта краківського

воєводства категорично заборонила своїм послам підіймати питання південного кордону, бо не бачила жодної загрози для Речі Посполитої. Литовські ж сеймики єдиною проблемою південно-східного кордону вважали невдалу виправу Стефана Потоцького до Молдавії¹¹, який зазнав критики з боку короля і шляхти, хоча сама виправа була усно дозволена королем¹². Незважаючи на те, що канцлер у вступному слові наголосив на потребі посилення кордону, у своїх виступах сенатори в основному зосередились на московській війні, виказували підтримку королевіта критикували його радників. На сеймі гетьман Станіслав Жулкевський радив королю залучати до квартцянського війська всіх охочих і якнайшвидше вислати до султана посла, аби залагодити неприємний для Польщі інцидент із Стефаном Потоцьким.

7 березня у посольській ізбі відбулась дискусія про поточну оборону. Петро Ожга пропонував ряд заходів, що забезпечило б виплату боргу війську, і дозволило б зібрати 4,5 млн. злотих на військові потреби, але переконати послів йому не вдалось. Після закінчення сейму литовський гетьман Ян Кароль Ходкевич в листі до короля писав, що для оборони нічого не зроблено¹³. А татари тим часом продовжували нападати на українські землі Речі Посполитої. Один з нападів відбувся незадовго до початку сейму, вже після того, як король розіслав передсеймові листи, а ще один – між сеймами¹⁴.

Ситуація змінилась за кілька років: з Московського царства почали повертатись жовніри і козаки, напруга у прикордонних воєводствах зросла, адже козацтво відновило напади на Крим, а жовніри вимагали негайної оплати власних послуг. Відносини з Османською імперією все ще не були врегульованими, а постійні напади козаків на турецькі та кримські міста значно їх ускладнювали¹⁵. Саме тоді 1614 року гетьман Жулкевський спробував силою примусити козаків коритись. Все це зробило питання оборони кордону одним із головним на сеймах 1615–1616 років.

Перед сеймом 1615 року шляхта нагадувала королю, що він обіцяв на свої гроші збудувати флот і утримувати військовий апарат, забезпечити південний кордон, збудувавши там п'ять фортець¹⁶. Сама ідея побудови фортець на степовому кордоні не

нова: у кінці XVI ст. про нові прикордонні фортеці говорилось навіть в урядових конституціях та постановах короля¹⁷, але далі розмов справа не дійшла.

На серпень король зібрав сенаторів до Варшави і хотів обговорити з ними головні проблеми перед сеймом. Король акцентував увагу на прикордонних проблемах: Польща стояла перед загрозою війни з Портою, на Україні було мало війська. У легатіях на передсеймові сеймики король робив наголос на небезпеці від Туреччини і просив знайти кошти на оборону. У відповідь частина сеймиків пропонувала створити спеціальну казну на випадок війни, але послі не погоджувались призначити спеціальні податки для цього.

Протягом 1615 року татари тричі нападали на східні воєводства Речі Посполитої¹⁸. А коли весною 1616 року татари знову напали на Україну, король подав цей напад як наслідок бездіяльності шляхти на сеймі. Шляхта так і не спромоглася вирішити проблему оборони, незважаючи на те, що про це багато говорилось¹⁹.

Перед сеймиками 1616 року король розіслав листи легатії до шляхти, в яких робив наголос на незахищеності України. Звертав увагу, що під приводом заспокоєння козацтва султан намагався заволодіти південними замками. Щоб уникнути небезпеки з боку Туреччини, шляхта пропонувала ряд заходів: віддати надвірні війська окраїнних магнатів під керівництво гетьмана, посилити гарнізони прикордонних фортець, також пропонували обороняти кордон силами кварцяних жовнірів (розмістити їх теж хотіли на Україні) та реєстрових козаків.

Сенатори у своїх виступах радили королеви Владиславу піти з військом на південний кордон. Тим самим він міг би стримати турків від нападу і контролювати козаків. Сейм радив збільшити кількість жовнірів і розквартирувати їх на Україні, скликати посполите рушення та посилити прикордонні фортеці. Усе це могло б допомогти вирішити проблему, але вже було запізно. Гетьман Жулкевський застерігав сенаторів і шляхетських послів, що сили козаків значно зросли і потрібно за ними уважно стежити, до козаків потрібно вислати нову комісію і врегулювати з ними стосунки, а не намагатися їх залякати.

На сеймі була створена комісія із сенаторів (до її складу входили сенатори Мартин Шишковський, Станіслав Жулкевський, Лев Сапега), що займалися проблемами оборони. Результатом роботи комісії стало кілька документів, що були присвячені обороні кордону від татар і турків та мали рекомендаційний характер. На думку комісарів для відбиття атак на Річ Посполиту потрібно 10 тисяч війська: 5 тисяч гусарів, 2 тисячі козаків (легкої кінноти), 3 – піхоти. До цього війська повинні додатися добровольці та війська магнатів. Щоб оплатити таке військо потрібно призначити по два побори на два роки.

Жулкевський у своєму трактаті на сеймі писав, що для захисту від татар потрібно мати дві тисячі вершників (порівну гусарів і козаків). Якщо ж залишиться із кварта трохи грошей, то можна буденняти піхоту. Особливо активно гетьман домагався фінансування війська у повному обсязі, щоб воно не було змушене грабувати, пропонував ввести особливу посаду провент-майстра, який би займався забезпеченням війська. Гетьман пропонував плату за службу у війську: 20 злотих на квартал для гусара і 15 для козака²⁰.

За сеймовою конституцією визначено плату жовнірам – 25 злотих на квартал, робився наголос на дисципліні у війську. Але це не задовольнило військового керівника країни, він критикував конституцію: на думку гетьмана, першочергово слід було вирішити проблему з постачанням війська. Тому гетьман підняв питання про „провент-майстра”, котрий би займався саме цим. Канцлер Ян Замойський пропонував ввести таку посаду ще на сеймі 1597 року²¹. Але механізми діяльності нового урядовця не обговорили і сам проєкт залишився без уваги. До того ж, жовніри не мали місця для стацій і в такий ситуації гетьман відмовився брати відповідальність за те, що вони можуть почати грабувати.

Гетьману відповідав його антагоніст Кшиштоф Збаразький: жовнірів не можна розміщати у магнатських володіннях, як пропонував гетьман, адже магнати, як і всі платять податки, і вже натерпілися від жовнірів. У ході дискусії із конституції сейму видалили пункти, пов'язані із розквартируванням жовнірів, замість можливих пропозицій у конституцію занесли, що все це

залишається у віданні гетьмана, який і повинен наводити порядок у війську²².

Під кінець сеймових нарад стало остаточно зрозуміло, що шляхта знову не хоче витрачати власні кошти на оборону держави, а прагне перекласти цей тягар на плечі короля, церкви, інородців, іноземних купців тощо. Посольська ізба погодилась лише на два побори з тих, що просив король. Найбільше підтримки у прагненні посилити обороноздатність король отримав від литовської шляхти.

1617 рік поставив Річ Посполиту перед обличчям війни на два фронти: внутрішньої (з козаками) та зовнішньої (з Османською імперією). Ціною великих втрат гетьман зміг домовитись із Портою і у вересні 1617 року був підписаний Бушевський мирний договір між Річчю Посполитою та Османською імперією. Через місяць гетьман уклав угоду з козацтвом. Але ці угоди, незважаючи на те, що повинні були розв'язати проблеми Варшави, насправді лише відклали їх розв'язання на пізніше, адже вони не задовольняли жодну із сторін. Татари продовжували грабувати прикордонні українські землі, а козаки – кримське узбережжя. Київська шляхта у інструкціях власним послам на сейм 1618 року просила короля оголосити посполите рушення, щоб захистити воеводство від татарських нападів. На думку київської шляхти, щоб нормалізувати польсько-турецький стосунки слід знищити козаків та регулярно платити татарам упоминки²³.

Погіршення польсько-турецьких відносин спровокувало активізацію суспільно-політичної думки. Проявом цієї активізації були численні публіцистичні праці, автори яких намагались дати поради послам на сейм та сенаторам, як вирішити проблему оборони кордонів від татар. Так перед сеймом 1618 року у Кракові була видана брошура освенцимського писаря Кшиштофа Пальчовського „Дискурс про козаків, знищувати їх чи ні”. Автор намагається вирішити дуже актуальне для Польщі питання: що робити з козаками, які постали як значна політична і військова сила.

Для розв'язання проблеми Пальчовський послуговується трьома абстрактними: почесне, корисне та можливе. Така поста-

новка питання зумовлює і виклад матеріалу у брошурі. Умовно увесь текст можна розділити на три частини: роздуми автора про почесне, корисне та можливе у знищенні козаків.

З точки зору честі знищення козаків за вимогою неприятеля, тобто турецьких і кримських послів, є справою непочесною, адже Україна прославилася як оборонець Польщі від татар та турків. Тож Пальчовський пропонує задуматись, чи варто за вимогою турків знищувати запорожців, навіть, якщо турки обіцяють мир і спокій у такому випадку. З іншого боку, якщо постане вибір: знищити козаків чи воювати з турками, автор пропонує з двох зол вибрати менше і „нехай краще будуть знищені козаки, ніж поляки”.

Автор звертається до історії, щоб обґрунтувати недоцільність знищення козаків. Татари часто укладали мир із королями, зокрема з Казимиром, Жигмундом Старим, Жигмундом Августом, але кожного разу самі ж і порушували його. „Турецькі і татарські обіцянки можна по вітру і воді писати”, тож краще мати надійних козаків, ніж ненадійний мир із турками. Автор говорить, що раніше татари заходили вглиб країни аж до Бару, а з часу постанови козацтва вони так далеко не заходили жодного разу. Найкращою обороною для кожного королівства є такі люди, які власними силами готові захищати його від ворога.

Корисне від козаків: вони повернули із полону багато невільників, нападають на неприятеля Святого Хреста та знищують їх фортеці. Автор вказує на неприпустимість татарської колонізації Дикого Поля.

Розмірковуючи про можливість знищення козацтва, К. Пальчовський говорить, що нерозумно братися за те, що виконати неможливо. Знищити козаків радили ще Стефану Баторію і ліквідувати козаків було можливо раніше, а тепер їх кількість значно зросла. Турки ж вимагають знищити їх, щоб у країні розпочалася громадянська війна і вони змогли б без опору захопити Польщу. Автор пропонує не знищувати козаків, а платити їм за службу.

Отже, на думку Пальчовського знищення козаків є неприпустиме із усіх трьох позицій: непочесне, адже вчинене на вимогу ворога-поганина; некорисне, адже козаки є надійними за-

хисниками Корони від нападів татар і турків; неможливе, адже кількість козаків останнім часом значно зросла. На сторінках „Дискурсу...” козаки постають захисниками Польщі від неприятеля. Автор не пропонує жодних конкретних проектів упорядкування відносин із козаками, Кримом та Османською імперією, але виступає палким прихильником залучення запорозького козацтва на державну службу²⁴.

Одним із переломних етапів польської історії XVII ст. була Хотинська війна. Річ Посполита виявилась не готовою до неї, незважаючи на те, що кілька років політики і військові попереджали, про наближення війни. Варшава виявилась затиснутою між двома ворогуючими угруповуваннями Тридцятилітньої війни і проти власної волі була змушена брати участь у цій першій загальноєвропейській війні. Офіційно Річ Посполита у Тридцятилітню війну не вступала, але її локальний конфлікт із Османською імперією, що вилився у Хотинську війну, слід розглядати як органічну складову загальноєвропейських процесів. У першій із двох битв Хотинської війни, Цецорській, польські війська зазнали повного розгрому: турками було знищено майже все жовнірство, що брало участь у битві, загинув гетьман Жулкевський

Війна з Османською імперією ще раз показала польським політикам на необхідність забезпечити південно-східний кордон держави. У листах до сенаторів у березні 1620 року, вже після Цецорської поразки, король вказував на необхідність зосередити сейм виключно на проблемах оборони. У легациях на сеймики Жигмунд III стверджував, що скликає сейм головним чином для складання ґрунтовного плану оборони²⁵. Посли їхали на сейм із дозволами на певні побори для війни, але якогось закінченого проекту оборони на майбутнє не пропонували.

Під час виступів сенаторів лунали різні пропозиції, але всі вони зводились до скликання посполитого рушення, додаткового оподаткування та найму жовнірів за кордоном. На сеймі була створена спеціальна комісія для розгляду проблем оборони. На її засіданні князі Єжи і Кшиштоф Збараські представили меморіал на тему як воювати із Османською імперією. На думку князів, спочатку потрібно розбити татар, для цього слід відправити

козаків на Крим. Ще до кінця грудня радили розбити військо Іскандера-паши, що зимує під Тягинєю. Для такої виправи слід упевнитись в участі козаків, адже їх найбільше бояться татари, козаків же можна ангажувати свободою православ'я. Про допомогу слід попросити патріарха Теофана, який має вплив на православних козаків. За задумкою князів, на Дунай повинні піти щонайменше 5 тисяч кінноти і 10 – піхоти. Жолдв 100 тисяч злотих слід виплатити відразу. Ще варто попросити допомоги у донських козаків.

Разом із козаками слід відправити коронне військо. До нього мали б увійти приватні війська польських магнатів: Любомирський, за планом князів, мав додати до війська чотири козацькі роти і 200 піхотинців; Ходкевич і Кшиштоф Радзивілл могли б відправити по 400 козаків і по 200 піхоти; король – 1000; біскупи – по 200 чол.; примас – 300; решта духовних сенаторів – по 50; рештки армії Жулкевського (1000 жовнірів) теж повинні приєднатись до новоствореної армії. Війська від сенаторів і кресових магнатів повинні приєднатись до головного війська. Керувати виправою мусить людина лицарська, можливо Олександр Зборовський.

У ході подальшої роботи комісії було створено два документи „Про початок війни з поганством” та „Про посполите рушення”. Скоріше за все автором першого були Збараські. У документі мовилось, що для війни з Туреччиною потрібно три армії. Перша повинна відбити атаку турків на Молдавію і протидіяти можливій переправі турецького війська через Дунай. Дністер мала перекрити 60-тисячна армія, що буде зібрана на цілий рік. Набирати військо потрібно як у Європі, так і вдома. При цьому слід встановити яких солдатів даватиме кожне воєводство: хто гусарів, хто козаків. Загалом, армія мала складатись із 15 тисяч гусарів, 10 тисяч кіннотників, 20 тисяч козаків, 10 тисяч іноземної піхоти і 5 тисяч польської піхоти. Наголошувалось на дисципліні та проблемі постачання армії.

Друге військо за планом буде допомагати першому у випадку його поразки. Це військо буде сформоване із посполитого рушення. Збирати його потрібно на конкретно визначений день, запровадити списки, вибрати ротмістрів. Третє військо буде займатись

диверсіями на Чорному морі, аж до Константинополя. Збараський хотів використати для цього до 80 тисяч козаків. Їх вихід на море мав відбутися коли перше військо своїм наступом на Білгород змусить турків вислати військо із Константинополя, тим самим залишить столицю без надійного захисту. Головною проблемою з якою зіткнулись сенатори стала відсутність 7 млн. злотих на оплату війська. Адже, навіть при чотириразовому податку, на який погоджувались послы, таку суму назбирати було неможливо.

На сеймі з'явився твір анонімного автора „Дискурс про оборону коронну”. Автор жорстко критикував плани боротьби з турками за допомогою посполитого рушення, яке він вважав неефективним і таким, що завдасть лише шкоди державі. Існують і інші способи оборони, але шляхта не хоче нічого робити для захисту вітчизни, наголошував автор. Король сам не зможе вирішити таку проблему, адже вона вимагає великих грошей, великого війська, а розраховувати доводиться виключно на внутрішні сили, бо сусіди не допомагають. Треба встановити шість податків, загальна сума яких складе 3 млн. злотих. З них на жолд гусарам виділити один млн., а решта – для козаків, артилерії і вершників. Кожен шляхтич, що не вирушає до війська повинен виставити збройного пахолка із 20 ланів землі²⁶. Нічого принципово нового „Дискурс про оборону коронну” не пропонував. Автор обмежився заклик до шляхти підтримувати короля та платити податки.

Схожість більшості планів між собою пояснюється тим, що ці проблеми обговорювались на засіданнях сенаторів. Того ж 1619 року був оприлюднений так званий план Жулкевського який ґрунтувався на планах Стефана Баторія і Яна Замоїського. Гетьман пропонував розпочинати війну набравши 30 тисяч гусарів, по 15 тисяч аркебузерів і козаків та 45 тисяч піхоти. Ця армія мала захопити придунайські землі, козаки ж – Тягиню, Кілію та Білгород. Річ Посполита за планом гетьмана мала діяти спільно із семигородським, мультянським та молдавським воеводами. Для прикриття тилу армії від татар частина військ мала залишитись на Україні²⁷. Після дискусій над планом було вирішено не виступати прямо проти Порти і відіслати до Константинополя посла для переговорів про мирну угоду.

Якщо відкинути незначні розходження про те, звідки взяти гроші та скільки війська наwerbувати тощо, то всі плани сходились до того, щоб провести наступальну війну і закріпитися на Дунаї.

18 грудня сандомирські послы озвучили план найму 60-тисячної армії. Можливо, цей план розробляв Кшиштоф Збараський. Головноувагу у плані приділили податкам на армію. Загальна сума податків за проектом складала 2,82 млн. зл., з яких мало б набратися 15 тисяч гусарів, 16 тисяч – вершників, 20 тисяч – козаків, 10 тисяч – піхоти і 20 тисяч – запорожців. Решта грошей мала йти на артилерію і додаткові витрати²⁸.

24 грудня на виступах Кш. Радзивілл запропонував ще один варіант військової реформи. За нею країна мала бути поділена на округи по 10 повітів у кожному. Якщо на сеймі ухвелять 8 поборів, то це дасть можливість набрати по 700–1000 гусарів у кожному окрузі, а в сумі це до 7000 тисяч вершників. Піхоту і артилерію повинен утримувати король і духівництво. Але пропозиції так і залишалась пропозиціями, вони не вирішували нагального питання: де за короткий час знайти велике військо?

Після довгих дебатів у конституції сейму 1620 року було затверджено вісім податків. Загалом, сума з податків хоч і була недостатньою для ґрунтовної оборони Речі Посполитої, все ж була безпрецедентна.

За сеймовою конституцією при королі і гетьмані створювались спеціальні військові ради, до яких входили сенатори і послы. Комісари підкорялись спеціальній інструкції, що була ухвалена сеймом. Їх завданням було слідкувати за дисципліною у війську, податками, що сплачувались на військо та їх витратами²⁹.

Виснажливе для обох сторін протистояння під Хотиним 1621 року закінчилося нічиєю. Переговори про перемир'я між сторонами розпочалися у кінці вересня-на початку жовтня, після невдалого останнього штурму турецькими військами польсько-козацького табору 28 вересня і завершилися 9 жовтня офіційним підписанням перемир'я.

Сейм, що відбувався після Хотинської війни був не менш конфліктним, ніж сейм під час війни. Війна загострила проти-

річчя між королемі роялістами з одного боку, та прихильниками реформ з іншого. Цей конфлікту повній мірі розгорівся на сеймі 1623 року.

Після блискучої перемоги під Хотинимлише найдалекоглядніші політики продовжували говорити про необхідність посилити військо Речі Посполитої та вирішити всі проблеми пов'язані із ненадійним південно-східним кордоном. Частина сеймиків 1623 року пропонувала поставити земельну політику Жигмунда III на службу оборонним цілям. Прецедент вже існував: схожа політика проводилась на Чернігово-Сіверщині після приєднання її до Речі Посполитої. Система, що створювалась на рекуперованих територіях, за оцінкою П. Кулаковського була значно ціліснішою і більш залежною від короля ніж решта територій Речі Посполитої³⁰. Щоб покращити обороноздатність південно-східним кордону, сеймики пропонували надавати старостинські вакансії лише „лицарським людям” та не роздавати маєтки жінкам, бо це не сприяє обороні. Більшість шляхти погоджувалась із необхідністю тримати на Україні військо.

Загалом сейм, що планувався для „ремонту” Речі Посполитої пройшов у бурхливих дискусіях: хто винен у війні з Османською імперією, як зменшити повноваження короля. Він закінчився безрезультатно, окрім питань пов'язаних із конфедерацією неоплаченого жовнірства. Сейм прийняв дуже жорстку конституцію „Про запобігання жовнірській конфедерації”, що передбачала суворі покарання організаторам наступних конфедерацій³¹.

Проекти, що пропонувались сеймами I четверті XVII століття не виникли на порожньому місці. Протягом 1550–1650 років у Речі Посполитій було створено величезна кількість художньо-публіцистичних творів антитурецького спрямування³². Цілком зрозуміло, що не всі вони були високої якості. Але з-поміж непередуманих і нереальних планів боротьби з турками і татарами були і проекти, що виділялись комплексним аналізом та глибоким розумінням проблеми.

Незважаючи на ентузіазм авторів проектів, вони залишилися лише на папері. На нашу думку, причин цьому кілька. Загальна ефективність роботи сеймів, на яких такі питання повинні були

вирішуватись, починаючи із кінця XVI ст., постійно знижувалась³³, тому нічого дивного немає в тому, що навіть перед обличчям османської небезпеки сейми виявилися недієвими. Сенатори і послы так і не змогли підняти над власними амбіціями і взаємними претензіями та розробити ефективну систему оборони держави. Сейми вирішували лише актуальні проблеми суспільно-політичного життя держави, і тому повинні були приймати швидкі і ефективні рішення, а не вдаватися у гіпотетичні роздуми і довгий пошук можливих варіантів розв'язання, а ще краще, попередження нагальних проблем на південно-східному кордоні. Тому якщо порівняти проекти, наприклад, київського біскупа Йосифа Верещинського та сеймові конституції у справі оборони, то останні будуть видаватись поверховими.

Сейм Речі Посполитої не міг вирішити такого масштабного питання як забезпечення південно-східного кордону, оскільки він був органом, що представляв інтереси шляхти, і у другій половині XVI – першій половині XVII ст. був ареною запеклих ідеологічних дискусій між представниками різних шляхетських „партій”: роялістів і реформаторів. В той же час для забезпечення кордону слід було приймати вольові, не завжди популярні у шляхетському середовищі рішення (наприклад, призначення нових податків), на які шляхетські послы піти не могли.

Проблема південно-східного кордону була комплексною. Щоб її вирішити слід, було розірвати замкнуте коло: татарські напади – козацькі рейди у відповідь; обмежити до мінімуму втручання у польсько-турецько-татарські стосунки Московського царства. Зважаючи на активну чорноморську політику Москви, це було складно. Однієї сплати козакам обіцяних грошей та регулярної виплати упоминок татарам, як це постійно пропонувала шляхта, було замало.

Незважаючи на постійні провали польськоговійська у обороні південно-східного кордону у історичній свідомості польської шляхти перша половина XVII ст. закарбувалась як час героїчної боротьби проти Османської імперії, час, коли Польща як щит закривала собою весь християнський світ³⁴.

- ¹ *Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895.
- ² *Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1927.
- ³ *Podhorodecki L.* Hetman Żółkiewski. – Warszawa, 1968.
- ⁴ Докладніше див.: *Галенко О.* Про татарські набіги на українські землі // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 52–68.
- ⁵ *Rzońca J.* Sejmy z lat 1597 i 1598. Część I. Bezowoczny sejm z 1597 roku. Warszawa–Wrocław, 1989. – S. 64.
- ⁶ *Rzońca J.* Sejmy z lat 1597 i 1598. Część I. Bezowoczny sejm z 1597 roku. Warszawa–Wrocław, 1989. – S. 48.
- ⁷ *Rzońca J.* Sejmy z lat 1597 i 1598. Część I. Bezowoczny sejm z 1597 roku. Warszawa–Wrocław, 1989. – S. 91
- ⁸ *Pisma St. Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana wydd A. Bielowski.* Lwów, 1861. – S. 180, 181–182.
- ⁹ *Byliński Janusz.* Sejm z roku 1611. Wrocław, 1970. – S. 57, 79.
- ¹⁰ Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569–1654 гг.). – С. 93–94.
- ¹¹ *Byliński J.* Dwa sejmy z roku 1613. Wrocław, 1984. – S. 38, 74–75.
- ¹² *Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1927. – S. 103, 111.
- ¹³ *Byliński J.* Dwa sejmy z roku 1613. Wrocław, 1984. – S. 85–86, 134.
- ¹⁴ *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // SMHW. – Warszawa, 1962. – T. VIII. – Cz. 1. – S. 66.
- ¹⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. Козацькі часи – до р. 1625. – С. 321–322.
- ¹⁶ *Ochmann S.* Sejmy z lat 1615–1616. Wrocław, 1970. – S. 35.
- ¹⁷ *Лепяко С.* Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI століття // States, Societies, Cultures. East and West. Essays in honor of Jarosław Pelenski. New York, 2004.
- ¹⁸ *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // SMHW. – Warszawa, 1962. – T. VIII. – Cz. 1. – S. 66.
- ¹⁹ *Ochmann S.* Sejmy z lat 1615–1616. Wrocław, 1970. – S. 46, 126–127.
- ²⁰ *Ochmann S.* Sejmy z lat 1615–1616. Wrocław, 1970. – S. 131, 165–166, 181.
- ²¹ *Rzońca J.* Sejmy z lat 1597 i 1598. Część I. Bezowoczny sejm z 1597 roku. Warszawa–Wrocław, 1989. – S. 73.
- ²² *Ochmann S.* Sejmy z lat 1615–1616. Wrocław, 1970. – S. 198–199.
- ²³ АЮЗР. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 118–119.

- ²⁴ *Palczowski Ksyzstof.* Dyskurs o Kozakach jeśli ich znieść czy nie. – Kraków, 1618.
- ²⁵ *Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny Chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983. – S. 30, 33.
- ²⁶ *Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny Chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983. – S. 61–64.
- ²⁷ *Suwara Fr.* Przyczyna i skutki kłeski Cecorskiej 1620 r. Kraków, 1930. – S. 35.
- ²⁸ *Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny Chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983. – S. 70.
- ²⁹ *Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny Chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983. – S. 82, 105–106, 108.
- ³⁰ *Кулаковський П.* Земельна політика Вазів щодо Чернігово-Сіверщини (1618–1632 роки) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 193.
- ³¹ *Pietrzak J.* W przygaszonym blasku wiktoria Chocimskiej. Sejm w 1623 r. Wrocław. – S. 53, 124.
- ³² Докладніше про польську літературу присвячену Османській імперії та Кримському ханату див.: *Baranowski B.* Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku. Łódź, 1950.
- ³³ Про ефективність роботи сеймів див.: *Czapliński Wl.* Z problematyki sejmiku polskiego w pierwszej połowie XVII wieku. // Kwartalnik Historyczny, 1970. r. 78. – S. 31–45.
- Czapliński Wl., Filipczak-Kocur A.* Udział senatorów w pracach sejmowych za Zygmunta III i Władysława IV // Przegląd Historyczny. T. 69. – S. 665–676.
- ³⁴ Докладніше про це див.: *Tazbir J.* Polska przedmurzem Europy. Warszawa, 2004.